

Встановити тип мечів неможливо. Але, спираючись на аналогії, слід гадати, що вони походять від мечів гальштатського часу. До скарбу входить також фрагмент товстої пластини; опуклої у перетині (рис. 1, 27).

Окрім зброяцької праці, зброї і прикрас, скарб вміщував три цілих, а також уламок зливку бронзи-сирцю (рис. 2, 20—23). Один зливок за формою дископодібний (рис. 2, 23). Подібні йому найбільш численні на Закарпатті. Разом з тим в окремих скарбах краю, зокрема із Олешника, зустрічаються зливки, яким надано форму паралелепіпеда. Такими є і два зливки розглядуваного скарбу (рис. 2, 20, 22). До безформних, природних, отриманих після плавки металу, належить зливок бронзи-сирцю довгастої форми (рис. 2, 21).

Отже, основна кількість речей, що входили до скарбу, в Карпатському басейні існувала протягом тривалого часу. Їх поява припадає на добу пізньої бронзи (ВД), а побутування продовжується протягом гальштатського часу (НА). Тому, звісно, вони не можуть правити датуючими предметами. Для визначення часу зариття скарбу придатним критерієм може бути наявність у ньому масивних гранчастих браслетів (рис. 2, 2, 3, 4), які вперше з'явилися за доби раннього гальштату (НА) і є наймолодшими виробами у скарбі. У Карпатському регіоні вони датуються раннім гальштатом (НА₁), тобто XII ст. до н. е. Скарб із Чернечої гори слід датувати цим самим часом.

Одержано 04.01.89

Бронзова матриця з Херсонеса *

М. Ю. Трейстер

У Херсонеському музеї зберігається бронзова платівка з рельєфним зображенням, знайдена в некрополі Херсонеса у Турівській балці у 1966 р.¹, що раніше не привертала уваги дослідників. Каталог виставки у ГМОМ ім. О. С. Пушкіна подає таке визначення предмета: «платівка з рельєфним зображенням Діоніса, який стоїть у портику»². Рельєфне зображення обіймає більшу частину прямокутної платівки заввишки 12,8 см, завширшки 9 см, завтовшки 0,5 см, причому контур платівки якоюсь мірою підпорядковується формі портика, але між зображенням та краєм платівки є вузький рант.

Діоніс у хітоні зображений навстоячки обличчям до глядача. Напевно, майстер хотів подати його у русі, оскільки ліва нога Діоніса відведена трохи вбік, а права подана в профіль, при цьому зображення верхньої частини тулуба фронтальне. Лівою рукою Діоніс опирається на тірс, у правій, трохи відведеній убік і опущеній, — перекинутий канфар, до якого намагається дотягтися, зображена у стрибку супутниця Діоніса, пантера. Простір між фігурою Діоніса й архітектурним обрамленням заповнений зображенням лози із гронами винограду. Колони до середини рівні, а у верхній частині — профільовані. Капітелі колон корінфського ордеру. Фронтон у центральній частині прикрашений шестипроменевою зіркою та пишним ажурним акротерієм і антефіксом (рисунок).

Яке ж призначення має бронзова платівка з Турівської балки? Вона є матрицею для штампування металевих рельєфів³. Матриці відлиті з бронзи досить добре відомі⁴.

* Автор вдячний фонду імені Олександра фон Гумбольта (ФРН) за стипендію, завдяки якій ця публікація була написана під час перебування в Інституті провінційально-римської археології Університету Фрайбурга.

¹ ГХМ.— № 191835.

² Кадеєв В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры.— Харьков, 1981.

Культура и искусство Причерноморья в античную эпоху: Каталог виставки.— М., 1983.— № 258.

³ В. И. Кадеєв і С. Б. Сорочан теж вважають її матрицею (Кадеєв В. И., Сорочан С. Б. Херсонес і Західний Понт: проблема контактів // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 97).

⁴ Williams E. Isis Pelagia and a Roman Marble Matrix from the Athenian Agora // Hesperia.— 1985.— V. 54.— P. 117; Eadem. A Bronze Matrix in the Walters Art Gallery // Journal of the Walters Art Gallery.— 1984—1985.— V. 42—43 та примітки 4—7.

Бронзова матриця II—I ст. до н. е. із зображенням Кібели у портику, Артеміді, Гекати, Деметри визначена Е. Рідер як продукція майстерні м. Смірни або її околиці⁵. Більш численними є бронзові матриці перших століть нашої доби, що походять із Керчі, Естергома та території Мезії та Фракії II—III ст. н. е.⁶ Відомі також, знайдені під час розкопок Монтани й Нікополіса ад Іструм, хронологічно близькі глиняні форми для відливки аналогічних матриць. Типологічно близькі до матриці із Херсонеса матриця із Естергома, а також більшість матриць і форм для їх відливання з території Мезії та Фракії— всі вони мають одну спільну рису — зображення того чи іншого божества (Зевса, Гери, Артеміді, Геракла, Діоніса, Гігієї, Фортуни, Аполлона, Гермеса, Кібели) у портику⁷, — прототипами яких могли послугувати взірці типу матриці з музею Метрополітен або матриці для виготовлення бронзового позолоченого вотивного рельєфу IV ст. до н. е. із зображенням

у портику Кібели, Артеміді, Гекати й Гермеса Кадміла, знайденого в Месембрії у Фракії⁸. Рельєфи переважно срібні, відштамповані за допомогою подібних матриць, були широко розповсюджені протягом перших століть нашої доби у всіх провінціях Римської імперії. Вони різнилися за формою й за призначенням. Серед них виділяються платівки трикутної форми з фігурою Юпітера Доліхена, із зображенням божеств у портику, пов'язані з культами Сабазія, фракійського вершника та ін. Призначення платівок було різним — вони прикрашали домашні вівтарі, використовувались як вотивні присвяти, могли також оздоблювати стінки дерев'яних скриньок⁹. За допомогою таких матриць можна було виготовляти й срібні піксиди й скриньки із зображенням божеств або муз у портиках — вони, як правило, багатогранні, подібно до піксиди з Археологічного музею в Софії, або скриньки з Есквіліна¹⁰. Однак ця техніка була поширена у пізньоантичну та ранньосередньовічну добу¹¹.

⁵ Reeder E. The Mother of the Gods and a Hellenistic Bronze Matrix // *AJA*.— 1987.— V. 91.— P. 423—440.

⁶ Williams E. A Bronze Matrix for a Cuirass Pteryx // *AJA*.— 1977.— V. 81.— P. 233—235; Gáspár D. Roman Die? // *Bronzes romaines figurés et appliqués et leurs problèmes techniques* // *Alba Regia*.— 1984.— T. XXI.— P. 87—88.— Pl. XLIII, 1—4; Vasilev V. Matrices en bronze dans la toreutique romaine provinciale des IIe—IIIe siècles // *Actes du IVe colloque international sur les bronzes antiques (17—21 mai 1976)*.— Lyon, 1976.— P. 186—190; Vasilev V. Bronzene Matrizen aus Moesien und Thracien // *Recherches sur la culture en Moesie et en Thrace (Bulgarie) (Ier—IVe s.)*.— ИБАИ.— 1987.— T. XXXVII.— S. 177—183; Gorbanov P. Bronzeplättchen mit Dionysosthyasos von Elehca in Südostbulgarien // *Pro Arte Antiqua: Festschrift für Hedwig Kenner. Bd. I* // *Sonderschriften hrsg. vom österreichischen archäologischen Institut in Wien*.— Wien, 1982.— Bd. XVIII.— S. 137—141; Tacheva-Hitova M. Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century B. C.—4th Century A. D.).— Leiden, 1983.— P. 253—263.

⁷ Огненова-Маринова Л. Скульптурата от светилището на Дяна и Аполон // *Монтана*.— София, 1987.— Т. I.— С. 38.— Обр. 20, а—б; Огненова-Маринова Л. Un atelier de plastes imaginarius a Montana // *Recherches sur la culture en Moesie et en Thrace*.— P. 173—176; Gáspár D. Op. cit.; Vasilev V. Bronzene Matrizen...— Abb. 4—6, 18—20, 22, 27.

⁸ Reeder E. Op. cit.; *The Search for Alexander: An Exhibition Catalogue*.— Washington, 1980.— N 51.

⁹ Про типологію подібних зображень див.: Will E. Le relief cultuel Gréco-Romain: Contribution a l'art de l'empire romain.— Paris, 1955.— P. 40—48; Merlat P. Jupiter Dolichenus: Essai d'interprétation et de synthèse.— Paris, 1960.— P. 183—189; Picard Ch. Sabazios, dieu thraco-phrygien: Expansion et aspects nouveaux de son culte // *RA*.— 1961.— II.— P. 129—161.

¹⁰ Vasilev V. Matrices en bronze...— Fig. 10, 11; Shelton K. The Esquiline Treasure.— London, 1981.— P. 75—77.— N 2.— Fig. 18.— Pl. 12—17.

¹¹ Strong D. Greek and Roman Gold and Silver Plate.— London, 1966.— P. 207; Alborino V. Das Silberkästchen von San Nazaro in Mailand.— Bonn, 1981.— S. 30, 31.

Необхідно відзначити, що зображення Діоніса у портику на бронзових матрицях перших століть нашої доби надзвичайно рідкісні. Як єдиний аналог можна назвати платівку з Елехчі у південно-східній Болгарії, але тут композиція рельєфа дещо складніша: в поле між фігурою Діоніса й колонами, сповитими виноградною лозою, вміщено різні атрибути, пов'язані з діонісійськими культами¹². Але зображення Діоніса також досить рідкісні й на самих рельєфах, виготовлених за допомогою матриць: відомо рельєф на стінці скриньки, знайденої неподалік від Тріра, на якому зображений оголений Діоніс з канфаром у портику¹³, серед вотивних рельєфів аналогій знайти не вдалося.

Ми вже відзначали композиційну близькість матриці з Херсонеса до платівок, знайдених на території Фракії та Мезії. Але схожість між пам'ятками, що розглядаємо цим не обмежується — окремі елементи херсонеського рельєфу стилістично подібні до знахідок з Нижнього Подунав'я та Балкан. Так, наприклад, канелюри є лише у верхніх частинах колон, зображених на глиняній формі для відливки матриць з Монтани, на матрицях з фігурами Зевса з Південної Фракії, Гермеса з району Велико Тирново¹⁴. Аналогічні елементи архітектурного декору: капітелі, антефікси, акротерій — зустрічаються на матрицях з Абрігуса, Південної Фракії¹⁵. Особливістю херсонеської матриці є зображення шестипроменевої зірки в тимпані фронтона на відміну від серпа місяця на матриці із зображенням Артеміди¹⁶, або шестипелюсткової розетки на матриці із зображенням Зевса та Гери з Абрігуса¹⁷.

Зображення у портику Діоніса, який стоїть з тірсом і канфаром, відомі на римських мармурових саркофагах типу 4 с за класифікацією Ф. Матца, який датує їх ранньосередньовічним часом. На одному з них, що походить з Немі, так само і на херсонеській матриці, простір між фігурою Діоніса й колонами портика заповнений зображенням пагонів виноградної лози¹⁸. Відзначаючи поширення на рельєфах римських саркофагів II ст. н. е. зображень Діоніса, який стоїть у портику, Б. Хундзатц вказує, що подібний мотив був відомий у римській скульптурі ще за доби Клавдія¹⁹. Зображення Діоніса, що стоїть у портику з канфаром і пантерою, були також поширені у провінціально-римській скульптурі Мезії, як зрештою, й Північного Причорномор'я. Відзначимо, зокрема, рельєфи з Том II—III ст. н. е., на яких зображено самотнього Діоніса або у супроводі Пана, Сатира та Пріапа, а також рельєф із Харакса, знайдений у святилищі бенефіціаріїв того ж часу²⁰. Досить близькі зображення, почасти навіть в архітектурному обрамленні, зустрічаються на рельєфних свинцевих саркофагах II—IV ст. н. е., виготовлених, найімовірніше, у Тірі, на бронзовому ажурному медальйоні з Будапештського музею та керамічній формі для відливки таких матриць з Монтани II—III ст. н. е.²¹, у дрібній бронзовій пластиці того часу²², але, мабуть, найбільш поширеними вони були у провінціально-римській чеканці Греції, Ма-

¹² Gorbanov P. Antikes Bronzeplättchen...; Gorbanov P. Archäologische Denkmäler zur Klärung der dionysischen Mysterien und Zeremonien in der Römischen Provinz Thracien // Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress, 2—6 Juni 1980. Wien—Sofia, 1984.—Bd. II.—S. 308—314; Vasilev V. Bronzene Matrizen...—S. 181.—N 22.—Abb. 22.

¹³ Menzel H. Die Römischen Bronzen aus Deutschland II. Trier.—Mainz, 1966.—N 298, 299.—Taf. 95.

¹⁴ Ognenova-Marinova L. Un atelier...—Fig. 5; Vasilev V. Bronzene Matrizen...—Abb. 18, 20.

¹⁵ Ibid.—Abb. 5, 6, 18, 27.

¹⁶ Ibid.—Abb. 5.

¹⁷ Ibid.—Abb. 4.

¹⁸ Matz F. Die Dionysischen Sarkophage.—Berlin, 1975.—Teil IV.—N 312, 313.—Taf. 324, 325.

¹⁹ Hundsatz B. Das Dionysische Schmuckrelief.—München, 1987.—S. 20, 21, 146, 147.

²⁰ Bordenache G. Sculpture greche e romane del Museo di Antichità di Bucarest. V. I. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi.—Bucarest, 1969.—P. 61—65.—N 111—118.—Tav. L—LII; Tacheva-Hitova M. Op. cit.—P. 272.—N 10—P. 1. XC; Ростовцев М. И. Святылище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре // ИАК.—1911.—Вып. 40.—С. 1—40.

²¹ Auge Ch., Linant de Bellefonds P. Dionysos (in peripheria orientali) // LIMC.—V. III.—P. 522.—N 88; Ognenova-Marinova L. Un atelier...—Fig. 1—2.

²² Аналогічні бронзові статуєтки Діоніса включено до класу А, типу А 1а за класифікацією І. Манфріні. Більшість їх походить із Мезії та Фракії. Див.: Manfrini-Aragno I. Bacchus dans les bronzes hellénistiques et romains: Les artisans et leur répertoire.—Lausanne, 1987.—P. 58—62; Див. також бібліографію: Calliazzo V. Bronzi romani del Museo Civico di Treviso.—Roma, 1979.—P. 200.—N 83.

лої Азії, Близького Сходу I ст. н. е.— III ст. н. е., прототипи яких ми знаходимо у чеканці класичної та елліністичної доби²³.

Східне походження багатьох божеств, зображених на матрицях з Мезії та Фракії, а також деталі архітектурного декору (зокрема колони з крученими канелюрами) представлені на них, дали можливість В. П. Василю пов'язати виготовлення цих матриць з присутністю сирійських та малоазійських ремісників²⁴. Навряд чи можна беззастережно приймати висновок В. П. Василя відносно того, що зазначені особливості архітектурного декору вказують саме на Сірію або Малу Азію. Що стосується колон із крученими канелюрами, то, з'явившись в елліністичну добу, вони широко застосовувались у римській архітектурі, особливо, починаючи з доби Антоніїв, хоч деякі дослідники схильні відносити їх широке використання до часу Флавіїв. Те ж саме є справедливим й для колон, канельованих лише у верхній частині. Вони відомі з III—II ст. до н. е. у Малій Азії, на Делосі, Родосі, у Дельфах, а у перші століття н. е. були широко розповсюджені в різних провінціях Римської імперії²⁵.

Проте припущення В. П. Василя блискуче підтверджується аналізом написів на зворотньому боці деяких матриць. Серед імен майстрів, що залишили свої сигнатури, одне сирійське, одне малоазійське, інші ж могли належати як місцевим фракійським ремісникам, так і приїжджим грецьким та римським майстрам. Ремісники, які виготовляли матриці, лише зрідка підписували їх, ставлячи своє повне ім'я та ініціали. В. Герасимова-Томова вважає, що ці підписи належали майстрам, які відливали матриці. Після відливки ці матриці купували інші ремісники, які безпосередньо і виготовляли срібні або золоті рельєфи за допомогою цих матриць. Підтвердженням цьому припущенню є наявність двох імен на одній і тій самій матриці²⁶. Л. Огненова-Марінова вважає, що майстри, які виготовляли матриці, працювали при храмах та святилищах²⁷. Очевидно, що в одній із фракійських або мезійських майстерень, можливо, при храмі Діоніса²⁸, було відлито й матрицю, згодом перевезену до Херсонеса, де її могли використовувати для виготовлення металевих рельєфів. Під час розкопок святилища у гірському Криму Н. Г. Новиченковою виявлено фрагменти двох срібних рельєфів²⁹. Однак не можна виключати тієї можливості, що матрицю, яку ми розглядаємо, було відлито безпосередньо в Херсонесі ремісником — вихідцем із Мезії або Фракії, або просто з Малої Азії. Протягом перших століть н. е. Херсонес тісно контактував із вказаними регіонами, а вихідці з цих провінцій проживали у Тавриці³⁰. Цей процес був пов'язаний із присутністю солдат — вихідців з Подунав'я — у частинах I Італійського та XI легіона Клавдія, які базувалися у Херсонесі. Значною інфільтрацією населення з Подунав'я пояснюється перехід з дорійського діалекта до койни в Херсонесі у середині II ст. н. е.³¹ Наявність етнічних елементів з Подунав'я в Херсонесі відбилася не тільки у проसолографії, але й у поширенні тут вотивних рельєфів фракійського та мезійського типів³², фрагментів глиняних мортаріїв з латинськими

²³ *Gaspari C. Bacchus // LIMC.—V. III.—N 1, 9—11, 13—17; Gaspari C. Dionysos // LIMC.—V. III.—P. 430.—N 78,79; Auge Ch. Linant de Bellefonds P. Op. cit.—N 1a, 4—6.*

²⁴ *Vasilev V. Matrices en bronze...—P. 189, 190.*

²⁵ *Chapot W. La colonne torse et le decor en helice dans l'art antique.—Paris, 1907.—P. 74; Benson J. Spirally Fluted Columns in Greece // Hesperia.—1959.—V. 28.—P. 253.—Pl. 45—53; 45—53; Kiss A. Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn.—Budapest, 1987.—S. 110, 111; Börker C. Die Datierung des Zeus-Tempels von Olba // AA.—1971.—Ht. 1.—S. 54. Автор вдячний за консультацію професору В. фон Хесбергу (Археологічний Інститут університету Кьольна).*

²⁶ *Gerasimova-Tomova V. Inschriften auf den Bronzematrizen aus Moesien und Thracien // Recherches sur la culture en Moesie et en Thrace.—S. 184—186.*

²⁷ *Ogdenova-Marinova L. Un atelier...—P. 176.*

²⁸ *Про поширення діонісійських культів тут див.: Pippidi D. Dionysische Inschriften aus Histria aus den II—III Jh. u. Z. // Dacia.—1959.—V. 3.—S. 391—413.*

²⁹ *Матеріали не опубліковані. Знахідки зберігаються в Ялтинському краєзнавчому музеї. Автор вдячний Н. Г. Новиченковій і співробітникам сектора металів Всеукраїнського науково-дослідного Інституту реставрації за надану можливість ознайомитися з матеріалами розкопок Гурзуфського сідла.*

³⁰ *Кадеєв В. И. Указ. соч.—С. 104—106.*

³¹ *Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г. Новые надписи из Херсонеса Таврического // ВДИ.—1970.—№ 3.—С. 129—134; Крыкин С. Фракийский субстрат в античных колониях Северного Причерноморья // Thracia.—1988.—V. 8.—С. 76—80.*

³² *Див.: Щеглов А. Н. Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического // Древние фракийцы в Северном Причерноморье.—МИА.—1969.—№ 150.—С. 135—177; Античная скульптура Херсонеса. Каталог.—Киев, 1976.—С. 40—49.—№ 91—110; Кадеєв В. И., Сорочан С. Б.—Вказ. праця.—С. 92.*

клеями Марка Арціо і Філемона, очевидно, виготовлених у канабе XI легіона в Дуросторумі.

Знахідки форм для відливки бронзових матриць, що слугували для штампування рельєфів для дзеркал із зображенням трьох богинь (можливо, уривок сцени суду Париса) та трьох грацій поблизу святилища перших століть н. е., засвідчують, що у II—III ст. н. е. Херсонес був одним із найважливіших центрів художньої обробки металу в Північному Причорномор'ї³³. Результати аналізу бронзової матриці з колекції Херсонеського музею дають суттєве підтвердження цьому висновку.

Одержано 24.01.90

³³ Treister M., Zolotarev M. Moulds for Casting of Matrices for Roman Relief Mirrors from Chersonessus // Матеріали XI Міжнародного colloquium по античним бронзам, Мадрид, 28 мая — 1 июня 1990 г.

Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині

М. А. Пелещишин, Р. М. Чайка

Одним з важливих джерел для вивчення життя давньоруського населення є знахідки ювелірних виробів як у скарбах, так і у вигляді окремих знахідок. Таким є, наприклад, скарб срібних речей, знайдений на невеликому городищі біля сучасного с. Городище, в 30 км на захід від Луцька¹. Великий скарб срібних речей був випадково виявлений на початку 70-х рр. поблизу с. Торговиця Млинівського району Ровенської області. До нього входило 7 шийних різних за розмірами витих гривен, 3 плетені браслети, 3 персні, 5 сережок, 3 скроневі кільця, лунниця, 2 монетні гривни новгородського типу². Окремі прикраси, зокрема пастові і срібна намистина із зерню, знайдені в курганах поблизу с. Берестяне Ківерцівського району Волинської області³.

Метою даної публікації є коротка характеристика нововиявлених скарбів та поодиноких ювелірних виробів з давньоруських пам'яток Західної Волині.

С. Жорнів Дубнівського району Ровенської області. На посаді давньоруського городища X—XIII ст. робітниками кар'єру було виявлено скарб срібних прикрас. Він знаходився у двох встановлених один в одного горщиках, які були знищені. Точну кількість і склад речей у скарбі встановити неможливо, оскільки частина їх розійшлася по руках. Збереглося лише 15 предметів: шийна гривна, перстень, 12 намистин і підвіска.

Гривна виготовлена з чотирьох пар сплєтених між собою волочених дротин діаметром 0,2—0,3 см. Плєскі розклепані кінці гривни закручені в трубочку, перед якою знаходиться отвір для скріплення. Пластили прикрашені дрібною чеканкою у вигляді зигзагоподібної лінії, обмеженої двома прямими лініями. Гривна виготовлена зі срібла 700-ї проби, вагою 177 г, діаметр — близько 18 см (рис. 1, 1). Подібні гривни були поширені в Київській Русі в XI—XIII ст. Описана гривна є близькою до тих, які входять до відомого скарбу поблизу с. Бужиськи в Білорусії, який Г. Ф. Корзухіна відносить до XI—початку XII ст.⁴, а також до гривни з Городища і Торговиці на Волині. Перстень виготовлений з двох сплєтених дротин, кінці яких заокруглені і скріплені. Срібло персня 950-ї проби, вага 14,6 г (рис. 1, 2)⁵.

¹ Кучинко М. М. Исследование древнерусского городища на Волини // АО 1983.— М., 1985.— С. 303, 304; Кучинко М. М. Некоторые итоги исследования древнерусского городища у с. Городище Луцкого района Волинской области // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1985.— Т. 2.— С. 89—93.

² Никольченко Ю. М. Древнерусское городище в с. Торговица // АО 1971.— М., 1972.— С. 385.

³ Гупало В. Д. Раскопки курганов у с. Берестяное // АО 1984.— М., 1988.— С. 231.

⁴ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.— Л., 1954.— С. 95.— Табл. XVII—XVIII.

⁵ Експертиза скарбу проведена інспекцією пробірного нагляду Міністерства фінансів СРСР (м. Львів)